

mirovna prizadevanja, da bi izločil Avstro-Ogrsko iz vojne ter tako preprečil njen propad. Avtorica izpostavlja predvsem neuspešno in klavrno propadlo misijo Sixtus, v kateri sta v mirovnih pobudah med Antanto in Avstro-Ogrsko delovala brata cesarice Cite Sixtus in Xavier Bourbon-Parma. Gregor Antoličič v prispevku *Cesar v vojni* bralstvu predstavi Karlovo delovanje in vladanje v času prve svetovne vojne tako v obdobju, ko opravlja funkcijo prestolonaslednika, kot kasneje cesarja. Na obdobje vojne se navezuje tudi poglavje Renata Podbersiča – *Cesar Karel na soškem bojišču*, ki se osredotoča na cesarjeve obiske vojnega območja ob reki Soči, najbolj izpostavljenega dela jugozahodne fronte, kjer so si nasproti stale italijanske in avstro-ogrske vojaške enote. Ključne mesece ob razpadu Avstro-Ogrske in Karlovi abdikaciji nam v povezavi s širšim, evropskim kontekstom političnih sprememb, v prispevku *Karel I. in »sekanje knezov«*: *Karlova odpoved oblasti v kontekstu somraka evropskih monarhij* predstavi Aleš Maver, ki se osredotoči predvsem na pretrese in prelome ob koncu prve svetovne vojne, ki spremenijo politično podobo Evrope, v primeru razpada Avstro-Ogrske pa privedejo do ustanovitve več novih držav, tudi Države oz. Kraljevine SHS. Vpogled v hrvaški prostor v času vladanja cesarja nam v prispevku *Hrvaška politika in Karel I. (VI.)* poda hrvaški zgodovinar Stjepan Matković. Andrej Rahten v poglavju *Karlovi restavracijski poskusi* podrobno opiše širši kontekst dveh neuspešnih poskusov Karlove vrnitve na ogrski kraljevski prestol v letu 1921, ki se za nekdanjega cesarja končata klavrno, z izgonom na Madeiro. Miha Šimac na podlagi predvsem časopisnih člankov izpostavi nekatere vidike in dogodke, ki povezujejo cesarja Karla s slovenskim prostorom. Bogato in raznoliko zbirko zaokrožuje krajši prispevek, katerega avtor je Marco Manin, *Karel zadnji – blaženi cesar*, v katerem je opisana pot do cesarjeve beatifikacije, ki jo je leta 2004 razglasil papež Janez Pavel II.

Zbornik zaznamuje bogat nabor različnih arhivskih virov iz slovenskih, avstrijskih, hrvaških in švicarskih arhivov, časopisnih člankov in literature. Posebej lahko poudarimo še osebni arhiv dr. Griesser Pečar, v katerem so zbrani intervjuji, ki jih je avtorica opravila s Karlovo vdovo, cesarico Cito Burbonsko-Parmsko (1892–1989). Knjigi je dodan tudi bogat fotografski in slikovni del, ki prikazuje različne dogodke, vezane na cesarja ter njegovo družino. Na podlagi širokega nabora virov prinaša v slovensko zgodovinopisje nova dognanja o zadnjem habsburškem vladarju. Zbornik je zanimiv tako za strokovno srenjo kakor tudi za širšo javnost, ki bi si želela spoznati ključno dogajanje pred dobrim stoletjem, ki so pripeljali do razpada večnarodnostnega imperija, katerega del je bilo več stoletij tudi slovensko ozemlje.

Robert Devetak

Žarko Lazarevič: Delo in zemlja: male študije kmečkega sveta. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022 (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones), 255 strani.

V preteklosti so zgodovinarji praviloma preučevali življenja znanih in pomembnih osebnosti ali pomembne zgodovinske dogodke, med katere štejemo vojne, bitke, podpise pogodb ali druga prelomna dogajanja, kmetom in kmečkemu življenju pa se večinoma niso posvečali. Vzroki za to so bili različni, nekateri med njimi racionalni ali pa tudi povsem iracionalni. Med glavnimi je bil verjetno tudi ta, da je kmečki poklic veljal za enega najmanj uglednih. Kmečka tematika je v zgodovinskih raziskavah zato prišla na vrsto najpozneje, kljub temu, da se je dotikala širokih plasti najrevnejšega prebivalstva, ki pa v političnem smislu do pred kratkim ni imelo nobene odločujoče moči. V novejšem času se je to korenito spremenilo, saj je med zgodovinarji prodrlo spoznanje, da raziskovanje kmetijske in kmečke problematike pomeni spoznavanje življenjskih in gospodarskih razmer večine slovenskega življa.

Žarko Lazarevič se je z zgodovino kmetijstva za-

čel ukvarjati pred desetletji, zato je pričujoča knjiga nastajala skozi daljše obdobje, po njegovih besedah večinoma kot stranski produkt sodelovanja pri različnih domačih in mednarodnih projektih. Da znanstvenika teme, s katerimi se začne ukvarjati in ki ga še posebej zanimajo, dobesedno potegnejo vase, je povedal v uvodu svoje nove publikacije. Knjiga je zaobjela obdobje po letu 1848, ki je z odpravo fevdalizma korenito spremenilo kmečko življenje, do nekaj let po drugi svetovni vojni, prav tako velike prelomnice, ki je s svojimi ukrepi in odločitvami pustila globoke sledi v mnogih kmečkih družinah vse do danes.

Avtor je knjigo razdelil na dva vsebinska sklopa. V prvem se je posvetil ekonomskemu položaju kmetov in kmetijstvu, donosnosti kmetij in kmečkega dela, percepciji in razumevanju zadolževanja, socialnih in ekonomskih konfliktov na podeželju ter preizkušnjam kmečkega racionalizma v vojnih razmerah. Podobno kot drugi avtorji ugotavlja, da je bil donos kmečkih zemljišč najnižji na najmanjših kmetijah, kjer so bili tudi gozdovi najslabše upravljani, največ pa je bilo prikrita, večkrat sezonsko pogojene brezposelnosti.

Kmetje so praviloma iskali kratkoročni donos. V tem smislu se pojmovanje kmetije in njena velikost od časov oblikovanja sistema hub ni veliko razlikovalo, saj je huba predstavljala posestno enoto, ki je omogočala družini preživetje od ene do druge žetve. Ker so bila najprej poseljena in razdeljena območja z najboljšo zemljo, so bile prvotno osnovane hube običajno manjše od tistih, ki so se oblikovale v drugi fazi poselitve. Te so lahko istemu pogoju zadostile le, če so bile večje od hub, oblikovanih ob prvotni poselitvi, saj so bila zemljišča, ki so bila na razpolago za razdelitev, slabše kakovosti in so dajala nižji donos. Glede na javno mnenje v času, ki ga obravnava Lazarevič, je ideal v družbi predstavljala kmetija, ki je imela dovolj obdelovalne zemlje in svojega gozda, da bi s proizvodnjo zagotavljala preživetje družine. Statistični izračuni so pokazali, da je lahko kmetija v velikosti do dveh hektarjev preživela le eno osebo. Več oseb, kot jih je živelo v povprečnem kmečkem gospodinjstvu, pa je lahko preživljala kmetija, ki se je po velikosti bližala desetim hektarjem ali več. Kmetje so bili zato za preživetje primorani najemati zemljo za obdelovanje, k povečevanju revščine pa je pripomogla tudi prenaseljenost. Pomanjkanje dohodka so reševali na različne načine. Ena od možnosti je bilo udinjanje na drugih kmetijah, druga ukvarjanje s katero od obrti, pri čemer so se glede na raziskave bolj udejstvovala ženske in s tem posredno dokazovale vrednost svojega dela za ekonomsko stabilnost kmetije. Po avtorjevih besedah ocene kažejo, da je bila pred drugo svetovno vojno življenjska raven vsaj četrtnine kmečkega prebivalstva močno odvisna od dodatnega zaslužka v neagrarnih dejavnostih. Velik delež k zmanjševanju agrarne prenaseljenosti in stopenj nezadostne zaposlenosti je prispevalo izseljevanje v druge evropske

države in v ZDA, bodisi trajno ali le sezonsko. Med prvo in drugo svetovno vojno so pomen pridobile tudi notranje migracije.

Kmečko zadolževanje in zadolženost kmetij sta pred drugo svetovno vojno povzročila propad markskaterega kmečkega gospodarstva. Po avtorjevih besedah je bila zadolženost posledica kompleksnih družbenih in osebnostnih razmerij in razmer. Prekomernega zadolževanja ni pripisal zgolj kriznim razmeram, nacionalnim gibanjem in moderniziranju kmečkega dela, pač pa tudi socialni modernizaciji, ko je bilo treba financirati tudi posodabljanje življenjskega sloga. Socialna modernizacija je dopolnjevala politično in družbeno vključevanje, ki jo je spodbujalo nacionalno gibanje, pri čemer vsi kmetje niso imeli enakih izhodišč. Ta so bila odvisna od strukture in velikosti kmetij pa tudi od osebnostnih lastnosti posameznih kmetov, njihove omike in izobrazbe ter odnosa do napredka. Ker so bili ti procesi počasni, je problematika zadolženosti v javni razpravi vztrajala vse do druge svetovne vojne, z njo pa tudi stališča do nje v družbi.

V poglavju Brema sobivanja se je avtor posvetil načinom sodelovanja in sobivanja kmečkih skupnosti. V njih so posamezniki uveljavljali lastne ekonomske in socialne interese na eni strani, medtem ko so se na drugi strani odvijali konflikti znotraj kmečkega občestva. Kmečki ljudje so bili praviloma nezaupljivi do vseh institucij, do cerkve kot dela oblasti, do političnih oblasti in obstoječe ekonomske ureditve ter do sodstva kot orodja ekonomsko in politično močnih. V ozadju tega so bili procesi preoblikovanja lastninskih razmerij na podeželju po odpravi fevdalizma v drugi polovici 19. stoletja. Posebno pozornost je posvetil poljedelskim delavcem, ki so se v osnovi delili na tiste, ki so bili stalno zaposleni, in druge, ki so bili zaposleni le občasno. Čeprav so njihova službena razmerja do leta 1931 deloma urejali poselski redi, od takrat dalje pa so bile v uporabi določbe obrtnega zakona, so dninarji v glavnem ostali prezrti, njihov položaj pa je bil najbolj kritičen v starosti, nemoglosti in boleznih.

Na podlagi istih interesov in solidarnosti je na slovenskem podeželju do druge svetovne vojne cvetelo zadružništvo, ki je svoj uspeh dosegalo na podlagi samoorganiziranja, samopomoči in samoodgovornega obnašanja večinskega dela prebivalstva znotraj kapitalistične ekonomije. V zadrugo je lahko vstopil vsak kmet. Člani zadrug so nastopali v vlogi lastnika, upnika in dolžnika. Zaupanje, ki so ga bile zadruge deležne, je temeljilo na solidarnosti, ko so vsi zadružniki jamčili za zadružne obveznosti z vsem svojim premoženjem in z neplačanim delom. Kot podpora zadružništvu so delovale kreditne zadruge, ki so z vzpostavitvijo trga drobnega kapitala veliko prispevale k lažšanju pomanjkanja likvidnih sredstev med kmečkim prebivalstvom. Pripomogle so k zniževanju obrestne mere in s tem mnogim kmetom in

obrtnikom olajšale investicije, saj so postale finančne storitve na podeželju lažje in bolj dostopne. In kakor je zadružništvo po eni strani za kmete delovalo kot ekonomska in socialna zaščita, je po drugi strani članstvo zamejevalo v okviru stanovske samozadostnosti in vzpostavljalo dodatne mehanizme socialnega pa tudi političnega nadzora. V primeru kršitev pravil so lahko iz zadruga izključili vsakogar, ki ni ustrezal moralnim standardom ali kako drugače ni bil več vreden zaupanja lokalnega okolja. Kljub jasno določenim pravilom in nadzoru pa so običajno ozki krogi zadružnikov zadruga obvladovali in izkoriščali za svoje namene ter s tem utrjevali svojo socialno in ekonomsko moč v majhnem okolju. Čeprav so revizorji pogosto pozivali k večji javnosti dela zadružnih organov in večji udeležbi članstva na občnih zborih, so se navade le redko spremenile. Konflikti med zadružniki na lokalni ravni so bili zaradi tega precej pogosti.

Obe svetovni vojni sta grobo zarezali v kmečke sloje prebivalstva, ki je moralo temu prilagoditi gospodarjenje na kmetijah, čeprav so se kmetje trudili ohraniti običajni in dobro poznani ritem dela. Lazarevič je svoja dognanja utemeljil na zapisih v dveh ohranjenih dnevnikih, dnevniku duhovnika Alojzija Novaka, župnika v Črničah blizu meje z Italijo, ter dnevniku kmeta Ivana Puntarja z Rakeka. Ker prvi obravnava prvo, drugi pa drugo svetovno vojno, je iz primerjave zapisov jasno vidna tudi razlika, ki sta jo vojni predstavljali za kmečki živelj.

Precej negativna podoba dojemanja kmetov v drugi polovici 20. stoletja s strani širše družbe je po avtorjevem mnenju posledica različnih socialnih, kulturnih in ekonomskih dejavnikov ter nekaterih historičnih izkušenj in splošnega odnosa do kmetijstva in kmetov v daljšem časovnem obdobju. Po drugi svetovni vojni so k temu dodatno prispevale nove oblasti s svojim pogledom na kmeta in predvsem na zasebno lastnino, saj so zasebno kmetijstvo skoraj povsem onemogočile. Na hitro so namreč odpravile institucionalni okvir kreditiranja kmetijstva, predvojno zadružništvo, kmetijsko – pospeševalno službo in trg kmetijskih pridelkov ter uveljavile novo raven relativnih cen, ki so bile kmetom še bolj v škodo kakor pred drugo svetovno vojno, prezadolženost kmetov pa je postala akutni problem. Spremembe na področju zemljiške lastnine niso bile hitre, odpirale pa so veliko novih vprašanj. Tistim kmetom, ki so jih (politično ali razredno) opredelili kot sodelavce okupatorjev, so premoženje brez zadržkov zaplenili, pri tistih, ki so bili del partizanskih enot in podporniki osvobodilnega gibanja, pa je bilo drugače. Dileme sta razreševali agrarna reforma in kolonizacija, ki sta imeli enako vlogo kot nacionalizacija premoženja v neagrarnih sektorjih, a so se njune posledice marsikdaj pokazale za pogubne. Ker je kmetijska proizvodnja močno upadla in je kljub regulirani oskrbi prebivalstva ta začela šepati, so se oblasti odločile za obvezni

odkup in oddajo pridelkov in živine, kar je povzročalo ekonomske, socialne in politične napetosti na podeželju. Obvezna oddaja je bila določena glede na prehrabne potrebe v sistemu racionalizirane preskrbe, kmetom pa je bilo natančno določeno, koliko živine, mesa, masti in drugih kmetijskih pridelkov morajo oddati državi po maksimiranih cenah. Kmetje so se tovrstnemu obveznemu odkupu in oddaji izogibali na različne načine, lokalna oblast pa je ob neizpolnjevanju kvot posegla tudi po nasilju. Mnoge kmete so poleg neposrednega nasilja ob izvrševanju obveznega odkupa in oddaje sodno preganjali pod obtožbo špekulacij. Agrarno reformo sta dopolnjevali ideologija in praksa socialističnega zadružništva, dokaj hitre spremembe glede kolektivizacije po letu 1949 pa so bile posledica političnega dogajanja doma in zunaj jugoslovanskih meja. Ta je svoj vrhunec dosegla leta 1951, pri čemer se je pokazala razlika med razvitejšimi in manj razvitimi jugoslovanskimi republikami. Marsikje je bila kolektivizacija tudi nasilna, saj večina kmetov v zadruga ni bila pripravljena vstopiti pod predpisanimi pogoji in so se vstopu na različne načine upirali. Ekonomska učinkovitost kmečkih delovnih zadrug je bila zato nizka. V posameznih primerih so se kmetje prisilni kolektivizaciji uprli celo z orožjem, kar pa je vojska hitro zatrla. Ko so leta 1953 kolektivizacijo tudi zaradi ekonomskega in političnega neuspeha uradno opustili in kmetom dovolili, da zadruga nekaznovano zapustijo, so kmetje iz njih množično izstopali, zadruga pa so v opisani obliki nehale obstajati. Ščasoma so se pogledi na kmetijstvo začeli mehčati. Novi koncept se je imenoval socialistična kooperacija, katerega značilnost je bila večja uravnoteženost razvoja. S popuščanjem ideološke rigidnosti so zadruga vedno bolj postajale socialistična podjetja, s pomočjo katerih naj bi se dvignila kmetijska proizvodnja.

V drugem sklopu je avtor obravnaval predvsem posamezne kmetijske panoge in trenutke prestrukturiranja kmetovanja na primeru pridelave koruze, mlekarke industrije ter vinogradništva ob upoštevanju naraščanja formalne in neformalne izobrazbene ravni kmečkega prebivalstva. Najprej se je posvetil izobrazbi, ki je, čeprav je stežka in zelo počasi prodirala na vas, tudi v kmetijstvu postala predpogoj napredka. Od konca 19. stoletja so se v večjem številu ob relativno visoki pismenosti začele pojavljati kmetijske šole, poučevanje kmetijstva v osnovne šole na podeželju pa ni prodrlo. Kot nadomestilo se je oblikoval institut t. i. šolskih vrtov, ki pa je bil le delno uspešen, odvisen od sredstev in volje lokalnih akterjev, razpoložljivih izobraženih učiteljev itd. Zato so nastale kmetijske nadaljevalne in gospodinjске nadaljevalne šole, s katerimi so želeli otrokom posredovati celovitejšo in bolj praktično izkušnjo kmetijskih del. Namenjene so bile otrokom med 14. in 16. letom starosti, ki so že končali osnovno šolanje, izjemoma pa so v take šole lahko zahajali tudi starejši. Včasih so take šole

služile kot predpriprava za vpis v srednjo kmetijsko šolo. Slabše se je kmetijskemu šolanju godilo po prvi svetovni vojni in vključitvi slovenskih dežel v novo državo, saj jugoslovanska centralistična politika ni prepoznala prizadevanj po kmečkem izobraževanju.

V času modernizacije kmetijstva so med drugim uvajali nove kulture, ki so v mnogočem močno vplivale na kmetovanje in kmečko populacijo nasploh. Sredi 19. stoletja se je ob krompirju uveljavila koruza, ki je iz kmečkega obdelovalnega kolobarja izrinila več starejših vrst žitaric, npr. proso, piro, lečo, ajdo, s tem pa so se spremenile tudi prehranjevalne navade prebivalstva. Avtor je svoja dognanja podkrepil s prikazom vpliva in pridelave koruze na območju Srbije, kjer je ta imela veliko večjo vlogo tako pri reji živine kakor pri prehrani prebivalstva kakor na Slovenskem, ter ga popestril z vplivom koruze na področje jezika, saj v slovenščini izraz »živeti na koruzi« pomeni zunajzakonsko skupnost.

Ko je na podeželje posegla industrializacija, seveda v prvi vrsti z živilsko industrijo, so se v sferi kmetijstva razvile zadruge drugačnega tipa. Vodilne so bile predvsem na področju pridelave mleka. Čeprav so jih v začetku pestile različne težave, je s prilagoditvijo na aktualni gospodarski red zadrugištvo doživelo silovit razmah.

Po določenih kmetijskih območjih na Slovenskem je pomembno panogo predstavljalo vinogradništvo, ki se je konec 19. in v začetku 20. stoletja spopadalo z druge vrste bolj in manj rešljivimi težavami. Najusodnejša je bila trtna uš, ki je vanje zašla in v njih razsajala, kot je slikovito zapisal avtor, od začetka osemdesetih let 19. stoletja ter se do začetka 20. stoletja razširila po vinogradih povsod po slovenskem ozemlju. Čeprav se trtna uš ni širila zelo hitro, je njena širitev prehitevala sposobnost prilagajanja kmetov in vpeljevanja predlaganih zaščitnih ukrepov. Prepričanje o propadu vinogradništva je začelo plahneti, ko so se pokazali učinki obnove vinogradov z novimi trtami na ameriški podlagi. Sredi tridesetih let so sodobniki začeli ugotavljali, da so vinogradi izčrpani, zato je kakor pri pojavu trtne uši v pomoč vinogradnikom ponovno pristopila država z ustanovitvijo sklada za obnovo vinogradov. Po drugi svetovni vojni so bile razmere povsem drugačne, saj je nova oblast večje vinogradniške komplekse in velike zasebne vinske kleti podržavila, preostali drobni zasebni sektor pa je ostal razdrobljen in potisnjen v pozicijo pridelave vina le za lastne potrebe ali dobavo grozdja za državne kleti. Do sprememb je prišlo šele v sedemdesetih letih, ko so se lahko zasebni proizvajalci znova vključili v kmetijsko politiko, država pa je poskrbela za podporne službe za razvoj vinogradništva in vinarstva ter šolanje vinarjev. Seveda je nov čas prinesel nove izzive. Poleg nadaljevanja obnove izčrpanih vinogradov, začete že pred vojno, so se iz njih trudili izgnati samorodne vinske trte, ki so izrivale žlahtne vrste, pri porabi vina pa se je

bil spopad med kakovostnimi vini in vinskimi ponaredki. Avtor je nekaj besed namenil tudi cvičku kot lokalnem vinu, ki se ga je v zadnjih letih prijel vzdevek najstarejšega vina in ideja povezanosti s slovensko identiteto.

Lazarevičeva knjiga je še ena od zanimivih objav v seriji knjig Razpoznavanja, ki jih izdaja Inštitut za novejšo zgodovino. Ko avtor v svoji najnovejši knjigi kmete in kmetovanje analitično postavlja v čas in prostor pravkar minulih obdobij, ki sta kakor vedno za nekatere predstavljala možnost uspeha in vzpona, za druge pa muke in težave, pa lahko pozornostni bralec v marsikaterem zapisu najde razlago za dogodke, ko se je to, o čemer v svoji najnovejši knjigi govori Lazarevič, po pripovedovanju in spominih sodobnikov dogajalo tudi na kmetijah med njegovimi predniki.

Alenka Kacičnik Gabrič

Sočutje in stigma. Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini (ur. Ivan Smiljanić). Vpogledi 24. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022, 261 str.

Zbornik zajame deset prispevkov, ki so jih na simpoziju o revščini in družbenih razlikah na Slovenskem predstavile referentke in referenti na Inštitutu za novejšo zgodovino leta 2021. Inštitut za novejšo zgodovino se je sicer teme vsaj posredno lotil že v nekaterih predhodnih zbornikih, ki jih je izdal v zbirki Vpogledi, kot npr. v zborniku o paradigmi samoodgovornosti, o lakoti, o starosti in o materialni kulturi. Pričujoči zbornik pa je vendar prvi, ki obravnava družbene razlike ter revščino neposredno in to tako iz vidika deprivilegiranih ter revnih kot tudi odnosa administrativne oblasti (države in občine), različnih ustanov (hiralnice, gluhoneemnice in mestne hranilnice) ter širše družbe do njih. Prispevki, ki so raznoliki po vsebini, prostorskem in časovnem fokusu, kažejo, da so se družbene obravnave revščine ter prevladujoči odnosi do revnih v zadnjih dvesto letih spreminjali. A po drugi strani opozarjajo tudi na kontinuiteto ambivalentnega odnosa do revščine, ki se je gibal med stigmatom in sočutjem in je v družbi na Slovenskem vztrajal – pa čeprav v različnih obdobjih v različni intenziteti, vse do danes.

Različne prispevke v zbornik poveže dobro napisan predgovor Ivana Smiljanića, ki prispevke razdeli v tri tematske sklope. Prvi sklop tematizira marginalizirane in s tem pogosto tudi siromašne družbene skupine. Branka Grošelj obravnava pravni in družbeni odnos do beračev in potepuhov v času avstro-ogr-